

ІСТОРІЯ ТАБОРОВОЇ ПРЕСИ

Світлана Голоско,
Ігор Срібняк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

УКРАЇНСЬКІ ТАБОРОВІ ЧАСОПИСИ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У НІМЕЧЧИНІ ТА АВСТРО-УГОРЩИНІ, 1915–1918 рр. (Історіографія та джерела)

Прикметною особливістю таборів полонених вояків-українців, що існували в Австро-Угорщині та Німеччині в часі Першої світової війни (Фрайштадт, Раштат, Вецляр, Зальцведель), була інтенсивна національно-організаційна робота, яка провадилась в них завдяки зусиллям Союзу визволення України. Однією з найважливіших її складових було видання таборових газет, які з моменту своєї появи в таборах стали справжніми літописцями життєдіяльності таборян. Уміщення на їх шпальтах різноманітних матеріалів про діяльність українських таборових організацій зробило їх важливим і цінним джерелом з історії таборових громад полонених українців. Нині вони мають першорядне значення для цілісного відтворення основних етапів формування та розвитку українських організацій та дозволяють зрозуміти настрої та рефлексії загалу полонених, а також пізнати специфіку повсякдення таборян. Все це актуалізує потребу

введення матеріалів таборової преси до наукового обігу та їх широкого використання.

Вперше матеріали таборової преси (часопису «Розсвіт») були використані О. Терлецьким для реконструкції діяльності української таборової громади у таборі Раштат¹. У міжвоєнний час наукова розробка цієї проблеми фактично не провадилась, і лише у 1942 р. вийшла друком нині загальновідома синтетична монографія довголітнього співробітника Музею визвольної боротьби України у Празі С. Наріжного «Українська еміграція», в якій автором було наведено деякі фактичні дані з історії видавничої діяльності табірних громад полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщини².

¹ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915-1918. Київ-Ляйпціг, 1919. Т.1. 429 с. (<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20690/file.pdf>).

² Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Прага, 1942. Ч.І. 372 с.

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. ціла низка українських науковців почала активне дослідження історії видання як окремих часописів, що виходили майже у всіх таборах полонених вояків-українців у 1915-1919 рр., так і теоретичних аспектів функціонування табірної преси та видавничої діяльності. У цьому контексті помітною подією стала поява у 1995 р. анотованого бібліографічного покажчика «Українська таборова преса часів першої світової війни», в якому було наведено основні дані про географію та роки видання всього масиву української табірної преси означеного періоду, а також окреслено основну тематику та спрямованість публікацій часописів. Значним науковим доробком упорядника слід вважати і наведення ґрунтовної бібліографії проблеми та місць сучасного збереження табірних видань¹.

У своїй наступній публікації О.Сидоренко продовжив дослідження цієї проблеми, визначивши концептуальні положення для подальшого вивчення видавничої діяльності полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини в часі Першої світової війни². До висвітлення обставин становлення та аналізу основних репертуарних напрямків табірної преси у кількох своїх публікаціях зверталися І. Крупський і М. Романюк³. В опублікованій у 1999 р. І. Срібняком монографії⁴ була

відтворена історія видання кількох табірних газет, і зокрема тих, які тиражувались у таборах Фрайштадт, Раштат, Вецляр і Зальцведель, а також деяких інших місцях утримання полонених вояків-українців зі складу царської армії.

Важливий внесок у дослідження проблеми функціонування таборової преси та споріднених з цим проблем було здійснено Н.Сидоренко, яка у першій частині своєї монографії «Національно-духовне самоствердження»⁵, розглянула широке коло питань, пов'язаних з культурно-освітньою працею полонених вояків-українців, і насамперед, їх видавничою діяльністю у таборах Німеччини та Австро-Угорщини як під час війни, так і у перші післявоєнні роки. Особливості газетно-видавничої активності полонених українців у таборах згадуваних країн вивчались й Л. Кривошеєвою, яка в рамках кількох своїх статей та дисертаційного дослідження проаналізувала деякі аспекти даної теми⁶.

У 2015-2016 рр. до вивчення історії таборової преси звернулись співробітники Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, які опублікували статтю про газету «Вільне слово» (Зальцведель)⁷. У ній авторки вперше в історіографії проаналізували її тематичний репертуар, торкнулись змісту окремих найважливіших статей, опублікованих на її шпальтах, подали прізвища авторів окремих

¹ Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. К.: Дослідницький центр історії української преси, 1995. 30 с.

² Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С. 207-210.

³ Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України: Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст. – Львів, 1995. 191 с.; Крупський І. В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.). Львів, 1996. С. 341-352; Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915-1917) // Доповіді та повідомлення третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С.213-222.

⁴ Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К., 1999. 296 с.

⁵ Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч. І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. 202 с.

⁶ Кривошеєва Л. М. Діяльність Союзу визволення України з організації таборової преси (1915–1917 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. Львів, 2003. С. 62-66; Кривошеєва Л. М. Діяльність Василя Сімовича з організації таборової преси (1915–1919) // Українська журналістика в контексті доби: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Львів, 23-24 вересня 2004 р. Львів: ЛНУ, 2004. С. 94-97; Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України, Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009. С.95-112.

⁷ Біліменко Л., Залізнюк О. Тематика публікацій на сторінках часопису полонених українців «Вільне слово» (1917-1918) // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. Львів, 2015. Вип. 10. С. 192-197.

статей «Вільного слова». До недоліків статті слід віднести абсолютну необізнаність авторок з історіографією проблеми полонених українців у Німеччині (1914-1918 рр.), які не знали, і певно що й не хотіли знати про існування вже опублікованих праць з цієї проблематики.

Також привертає увагу й їх на диво смілива заява про здійснену ними «детальну характеристику змісту» газети, два річники якої (за 1917–1918 рр.) дійсно зберігаються у відділі газетних фондів згадуваної Бібліотеки. Але при цьому Л. Білименко і О. Залізнюк обмежились аналізом лише кількох номерів «Вільного слова» (№ 12 за 1917 р.; №№ 35-36, 42, 47 за 1918 р.). Сміливість не полишила колектив авторок (до них приєдналась ще й І. Швець) і в наступній розвідці, в якій ними було «вперше (!!!) детально досліджено і представлено газети полонених українців» (зокрема: «Вільне слово», «Громадська думка», «Розвага», «Розсвіт») – і все це в межах невеличкої за своїм обсягом статті¹. Заради справедливості слід відзначити, що коло згаданих ними праць дослідників таборової преси в цій статті було дещо більшим, але все одно неповним.

Протягом останніх років спостерігається чергова хвиля зацікавлення історією таборових видань, підтвердженням чому стала публікація цілої низки статей – як зі специфіки видання таборової преси, так і про джерельний потенціал її матеріалів. Коротка інформація про рукописні таборів часописи «Наш голос» і «Свободне слово», які видавались у таборі полонених офіцерів-українців Йозефштадт, була уміщена в розвідці про особливості діяльності утвореного ними українського культурно-просвітнього гуртка². Характеризуючи «Свободне слово» автор цієї розвідки, зокрема, відзначив, що це ви-

дання перебувало в «опозиції» до згадуваного гуртка, і стояло на платформі автономізму УЦР, полемізувало з українцями, які займали послідовно національні позиції, звинувачуючи їх у т.зв. «щирізмі» та націоналізмі. Попри таку настанову видавця і редактора «Свободного Слова», матеріали цього часопису є важливим джерелом з історії таборового повсякдення офіцерів-українців, а аналіз його матеріалів дозволяє відстежити особливості політичного світогляду таборян.

Основні віхи діяльності видавничих товариств полонених українців у Фрайштадті (Австро-Угорщина) Раштат і Вецляр (Німеччина) були коротко висвітлені в двох окремих статтях³. До їх сильних сторін слід віднести розкриття обставин заснування таборових часописів («Розвага», «Розсвіт», «Просвітній листок», пізніше – «Громадська думка»), встановлення ступені його впливу на формування національної самосвідомості таборян, окреслення персонального складу найактивніших співробітників газети, аналіз особливостей його розповсюдження у таборі та поза ним.

Ще одна стаття стосувалась специфіки функціонування видавничого товариства у таборі Зальцведель (Німеччина), заходами якого видавалась газета «Вільне слово»⁴. Остання регулярно інформувала таборян про події в світі та Україні, висвітлювала ситуацію на фронтах Першої світової війни, приміщувала інформацію про новини громадського і культурного життя на окупованих українських

¹ Залізнюк О., Білименко Л., Швець І. Українські таборів газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. К., 2016. Вип. 44. С. 356-368.

² Срібняк І. Культурно-Просвітній Гурток полонених офіцерів-українців у австрійському таборі Йозефштадт (серпень 1917 – лютий 1918 рр.) // Проблеми всесвітньої історії. К., 2016. № 2. С. 187-202. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19933>

³ Срібняк І., Голоско С. Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина) у 1915-1918 рр. // Історичний меридіан: науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці, 2018. Вип. 26-27. С. 203-219 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27005>; Срібняк І., Голоско С. Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Вецляр, Німеччина (1915-1918 рр.) // *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra*, 2019. S. 108-112 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27814>.

⁴ Срібняк І., Голоско С. «Подати товаришам дрібку душевної розради і забуття про власну долю»: таборів газета полонених вояків-українців «Вільне слово» (Зальцведель, Німеччина) у 1916-1917 рр. // Проблеми всесвітньої історії. К., 2019. № 2(8). С. 105-120. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31389>

землях. На думку авторів статті – цій газеті вдалось суттєво вплинути на формування національної свідомості полонених, крім того часопису «Вільне слово» вдавалось ефективно виконувати місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. За порівняно короткий час свого існування таборовий часопис полонених українців у Зальцведелі перетворився на авторитетне українське зарубіжне видання, яке в умовах війни та подальших революційних потрясінь в Німеччині несло слово підтримки та розради для таборян, вселяючи в їх душі надії на повернення додому, виконуючи в них віру в державне самоствердження України та доводячи полоненим необхідність її збройного захисту перед більшовицькою навалю.

Останнім часом дослідники все активніше вивчають джерельний потенціал таборових видань, намагаючись у такий спосіб збагатити документальну основу вивчення діяльності таборових громад полонених українців. У черговій статті було проаналізовано ступінь впливу розміщених на шпальтах таборового часопису «Просвітній Листок» медійних тестів на процес прищеплення полоненим українцям ідеї національно-державного самоствердження України протягом 1916 р.¹ Авторами цієї статті було встановлено, що часопис правдиво фіксував таборове повсякдення полонених українців, закарбовуючи як окремі прояви їх життя, так і даючи загальну картину діяльності української таборової громади. Разом з тим своїми публікаціями газета справляла потужний вплив на формування національно-політичного світогляду полонених, публікуючи матеріали про перебіг громадсько-політичних процесів в Україні та Росії. Завдяки цьому часопис здобув підтримку більшості полонених українців, слугуючи їм ледь не єдиним «вікном» у світ політики, громадського життя та мистецтва.

Аналіз публікацій цього часопису був продовжений наступною розвідкою, поява

¹ Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-виховна місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Синопис: текст, контекст, медіа. К., 2020. Т. 26. № 3. С. 90-97. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32406>

якої стала можливою завдяки фронтальному опрацюванню її авторами річного комплексу таборового часопису «Просвітній Листок» (1916 р.). Це дозволило дійти до висновку, що на його шпальтах було опубліковано величезний обсяг інформації про життя та повсякдення полонених українців у Вецлярі. Ці відомості, свою чергу, дозволяють достатньо повно реконструювати особливості організаційно-просвітньої роботи у цьому таборі. Майже у кожному випуску газети була присутня рубрика «Із таборового життя», яка містила стислу інформацію про діяльність всіх таборових гуртків та організацій, а також виборних органів української громади. Газета успішно виконувала й місію інформаційного сполучника між таборовою організацією та робітничими командами, забезпечивши їх членам надходження новинної та суспільно значущої інформації. На думку авторів – найважливішим ознакою «Просвітнього Листка» була україноцентричність всіх його матеріалів, що допомогло полоненим засвоїти національно-державницькі ідеали².

Для підготовки ще однієї статті – про джерельний потенціал матеріалів газети «Вільне слово» – її авторами була здійснена вибірка тих матеріалів, які стосувались власне таборового повсякдення полонених вояків-українців, а також основних проявів діяльності створених ними у таборі гуртків та організацій. Ними було встановлено, що газета «Вільне Слово» уміщувала такі матеріали майже у кожному номері, самі статті були різноформатними (від замітки та хронікального повідомлення – до тематичних статей та споминів). Їх авторами виступали здебільшого самі полонені, які брали безпосередню участь у національно-просвітницькій та культурно-просвітницькій роботі в Зальцведелі.

Вивчення усієї сукупності цих матеріалів дало авторам підстави стверджувати, що її матеріали являють собою першокласний джерельний матеріал, використання якого дозволяє реконструювати основні прояви таборо-

² Срібняк І., Шнайдер В. Часопис «Просвітній Листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Київські історичні студії. К., 2020. № 2 (11). С. 50-59. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33785>

вого повсякдення полонених вояків-українців у Зальцведелі. «Вільне Слово» регулярно інформувало про досягнення української таборової громади Зальцведеля на просвітницькій ниві, уміщувало рецензії на театральні вистави та концерти, публікувало інформацію про благодійні акції таборян (і зокрема – про збір коштів на потреби українських шкіл на окупованих українських землях, для УЦР тощо).

Також «Вільне слово» дуже успішно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. Для цього газета уміщувала інформацію про заснування у командах культурно-освітніх та допомогових гуртків і товариств, а також про благодійні ініціативи полонених, які перебували поза табором. Усвідомлення важливості такого зв'язку загалом полонених обумовлювало надходження до редакції газети сотень листів, а також грошових внесків полонених українців на потреби розвитку «Вільного слова».

Для полонених надзвичайно важливим було те, що газета завжди зверталась до них зі словом підтримки та розради, вселяючи в душі таборян надію на повернення додому, виконуючи в них віру в державне самоствердження України та необхідність її збройного захисту перед навалою більшовицької Росії. Відтак газета «Вільне Слово» стала справжнім літописцем історії української громади табору Зальцведель, в її матеріалах залишився закарбованим процес національного освідомлення полонених вояків-українців, частина з яких увійшла до складу «синьожупанних» українських дивізій, що творили підвалини збройних сил УНР у 1918 р.¹

Медійний контент таборового часопису «Розсвіт» у 1916-1917 рр., який стосувався обставин позатаборового життя і побуту полонених українців з табору Раштат (Німеччина),

¹ Срібняк І., Голоско С. Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916-1917 рр. (початок) // Світ Клію. К., 2020. № 1. С. 80-89. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33357>; Срібняк І., Голоско С. Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916-1917 рр. (закінчення) // Світ Клію. К., 2021. № 2 (1). С. 79-91. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35553>

відряджених для праці у складі робітничих команд – був проаналізований в рамках ще однієї статті². Її авторами було встановлено, що часопис ефективно виконував функції комунікатора між табором і робітничими командами. Регулярне ознайомлення з матеріалами газети, яка потрапляла до робітничих команд заходами «мужів довір'я», становило важливу частину короткого вечірнього дозвілля полонених, задовольняючи їх потребу в отриманні новинної інформації. Редакція «Розсвіту» провадила жваве листування з українськими активістами у робітничих командах та регулярно інформувала своїх читачів про здобутки заснованих в них національних гуртків та організацій. «Розсвіт» регулярно повідомляв про здійснені полоненими пожертви на благодійні потреби, демонструючи в такий спосіб високий рівень їх громадянської та національної самосвідомості.

Діяльність видавничих товариств полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини знайшла своє висвітлення на сторінках таборових газет. Крім статей і заміток авторства самих полонених, що торкалися різних аспектів життя таборян, у кожному числі цих видань у рубриці «З таборового життя», «Таборова хроніка» приміщувалася інформація про здобутки полонених у справі видання власних газет. Написані безпосередніми учасниками подій, ці матеріали (які слід віднести до джерел), попри всю свою фрагментарність, містили дуже цінні фактологічні дані.

До джерельної складової вивчення таборової преси слід віднести й статті, які були написані колишніми таборянами вже значно пізніше ліквідації таборів. Зокрема про пресовидавництво в таборі Фрайштадт залишили свої згадки П.Дубрівний, який аналізуючи культурно-освітню роботу українського активу в таборі Фрайштадт, не обійшов своєю увагою й специфіку видання та розповсюдження газети «Розвага»³. Мемуарний характер також

² Срібняк І., Голоско С. Часопис «Розсвіт» як ретранслятор думок і прагнень полонених українців табору Раштат у Німеччині: 1916-1917 рр. // Київські історичні студії. К., 2021. № 1 (12). С. 6-13. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36694>

³ Дубрівний П. Союз визволення України в 1914-1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Мюнхен, 1968. № XV (XVIII). С.76-87.

мав й допис ще одного безпосереднього свідка тих подій – колишнього співробітника Просвітнього відділу СБУ у Фрайштадті К.Даниленка¹. У якості першоджерела неодмінно мають бути використані спомини О.Кобця², що написані на підставі безпосередніх вражень автора-фронтовика, який пізніше опинився у німецькому полоні й брав діяльну участь у культурно-просвітній та організаційній роботі серед полонених табору Фрайштадт. До розряду високоінформативних матеріалів слід віднести й спогади таборян П. Павленка і Л. Данька, що були опубліковані на сторінках таборового часопису «Вільне слово»³.

Дослідник таборової преси повинен неодмінно використати й архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), які містять важливі документи, що ілюструють діяльність видавничих товариств у таборах (фонди 3533, 4382, 4404, 4405, 4406, 4418). У вказаних фондах – в рамках окремих справ – відклялись документи про діяльність видавничих това-

¹ Даниленко К. Видавниче Т-во ім. Івана Франка // Союз визволення України у Відні (1914-1918). Нью-Йорк, 1979. С.159-174

² Кобець О. (Олексій Варрава). Записки полоненого: Пригоди і враження учасника першої Світової війни. 4-те вид. Мюнхен, 1959. 335 с.

³ Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імени П.Куліша» // Вільне Слово. Зальцведель [табір полонених вояків-українців], 1917. ЧЧ.12(71), 13(72), 14(73); Данько Л. Спогад про розвій і життя українського театру в нашому таборі // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 квітня. Ч.27(86).

риств таборів Фрайштадт, Раштат, Вецляр і Зальцведель. У великій нагоді дослідникам таборової преси стає «цифровізація» окремих чисел таборових видань, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки⁴.

Отже, дана тема зберігає свою дослідницьку перспективу, і насамперед з огляду на те, що матеріали таборової преси до сьогодні ще не уведені до наукового обігу в достатній мірі, між тим вони мають значний джерелознавчий потенціал, і зокрема для об'єктивного відтворення таборового повсякдення полонених вояків-українців. Важливим є й те, що таборові часописи довгий час залишались для полонених ледь не єдиним «вікном» у світ, завдяки якому таборяни отримували інформацію про головні політичні та військові події на фронтах війни, про суспільно-політичні перетворення в Україні та Росії. Читаючи свої газети полонені українці здобували нові знання, отримували духовну поживу, все більше переймаючись національними інтересами. У підсумку газета (разом з іншими культурно-освітніми осередками в таборі) причинилась до витворення у значної кількості полонених національно-патріотичного світогляду та їх приєднання до лав борців за українську державність.

⁴ Романова К. З фондів ЦДАЗУ: таборові видання військовополонених українців періоду Першої світової війни (<https://svitua.org/skarbnitsya-spogadiv/item/6472-z-fondiv-tdazu-taborovi-vydannia-viiskovopolonenykh-ukraintsiv-periodu-pershoi-svitovoi-viiny.html>).